

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.49>

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Плисюк Н.М.

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу,
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0001-9857-929X
e-mail: nataliiaplysiuk25@gmail.com*

Плисюк Н.М. Поняття та види потерпілої особи за кримінальним законодавством України.

У статті досліджуються питання стосовно поняття і видів потерпілих від кримінальних правопорушень та їх ознаки. Проблема потерпілого від кримінального правопорушення в кримінальному праві вважається малодослідженою. Вона має комплексний і міжгалузевий характер. За загальним правилом, потерпілою визнається така фізична особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду.

Поняття потерпілого від кримінального правопорушення не є законодавчо визначеним, тобто чинний КК України не закріплює визначення даного поняття, що призводить до певних труднощів на практиці, не дивлячись на те, що в багатьох нормах чинного кримінального законодавства чітко вказується той чи інший вид потерпілого від протиправного посягання. Хоча в цілому обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення потерпілого визнавати не можна, адже не в усіх кримінально караних діяннях є на нього вказівка. Тому потерпілий визнається факультативною ознакою складу кримінального правопорушення і такою, яка має відношення до об'єкта кримінального правопорушення.

Встановлення на теоретичному рівні поняття потерпілого в кримінальному правопорушенні здійснюється по-різному, але спільним при цьому все таки є визнання того, що потерпілим виступає суб'єкт, який перебуває у певній сфері суспільних відносин, тому ним є окрема особа, певне об'єднання людей, держава та ін. Для здійснення правильної кримінально-правової кваліфікації важливе значення має чітке встановлення ознак потерпілої особи залежно від того, ким саме є така особа – чи це є представник влади, чи неповнолітня або малолітня особа, жінка, яка перебуває у стані вагітності та ін.

До демографічних ознак потерпілого відносяться: стать, вік, стан здоров'я, сімейний стан та інші. Стать потерпілої особи має значення при кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти життя та здоров'я особи, проти особистих прав і свобод людини і громадянина. Вік особи використовується, як правило, для вказівки на потерпілих, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Ключові слова: потерпіла особа, склад кримінального правопорушення, види потерпілих, кримінально-правова кваліфікація.

Plysiuk N.M. The concept and types of victims under the criminal legislation of Ukraine.

The article examines issues related to the concept and types of victims of criminal offenses and their characteristics. The problem of a victim of a criminal offense in criminal law is considered to be poorly studied. It has a complex and interdisciplinary nature. As a general rule, a victim is a natural person who has been directly caused moral, physical or property damage by a criminal offense.

The concept of a victim of a criminal offense is not legally defined, that is, the current Criminal Code of Ukraine does not establish a definition of this concept, which leads to certain difficulties in practice, despite the fact that many norms of current criminal legislation clearly indicate one or another type of victim of an unlawful encroachment. Although in general, it is impossible to recognize a victim as

a mandatory feature of the composition of a criminal offense, since not all criminally punishable acts indicate it. Therefore, the victim is recognized as an optional feature of the composition of a criminal offense and one that is related to the object of a criminal offense.

The establishment at the theoretical level of the concept of a victim in a criminal offense is carried out in different ways, but the common thing is still the recognition that the victim is a subject who is in a certain sphere of social relations, therefore it is an individual person, a certain association of people, the state, etc. For the implementation of the correct criminal legal qualification, it is important to clearly establish the features of the victim, depending on who exactly such a person is – whether it is a representative of the authorities, a minor or underage person, a woman who is pregnant, etc.

The demographic features of the victim include: gender, age, health status, marital status, and others. The gender of the victim is important in the qualification of criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of a person, against the life and health of a person, against the personal rights and freedoms of a person and a citizen. The age of the person is used, as a rule, to indicate victims who have not reached the age of eighteen.

Key words: victim, criminal offense, types of victims, criminal law qualification.

Постановка проблеми. Потерпіла особа, за загальним правилом, визнається факультативною ознакою складу кримінального правопорушення і такою, яка має безпосереднє відношення до точного визначення об'єкта кримінального правопорушення. Тому, від того, наскільки точно встановлено коло потерпілих у конкретному складі залежить і правильне визначення безпосереднього об'єкта цього складу кримінального правопорушення. Адже якщо відповідно до закону потерпіла особа характеризується певними ознаками, тобто якщо потерпілий є «спеціальним», то він визнається обов'язковою ознакою такого складу кримінального правопорушення і впливає на кримінально-правову кваліфікацію, і таким чином має кримінально-правове значення. Саме тому питання, пов'язані із поняттям потерпілого, його ознаками в кримінально-правовому розумінні та вплив такої ознаки на кваліфікацію конкретного складу кримінального правопорушення мають важливе значення як для теорії кримінального права, так і для практичного застосування.

Метою даної статті є дослідження того, хто може визнаватися потерпілим від вчинення кримінального правопорушення, його види та вплив ознаки «потерпілий» на правильне визначення безпосереднього об'єкта складу конкретного кримінального правопорушення і тим самим на кримінально-правову кваліфікацію.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані із визначенням поняття, видів і ознак та особливостями кваліфікації кримінальних правопорушень, обов'язковою ознакою яких є потерпіла особа неодноразово досліджувалися такими вченими, як Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.П. Брич, В.К. Гришук, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко, Н.І. Ладанівська, Є.В. Лащук, І.С. Лісна, В.Т. Маляренко, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, А.А. Музика, А.В. Пашковська, Т.І. Присяжнюк, М.В. Сенаторов, В.Я. Тацій, І.М. Ткаченко, В.В. Топчій та інші.

Не зважаючи на великий теоретичний доробок, проблема потерпілого від кримінального правопорушення в кримінальному праві вважається малодослідженою. Вона має комплексний і міжгалузевий характер. За загальним правилом, потерпілою визнається така фізична особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Саме тому вбачається необхідним додаткове дослідження потерпілої особи за кримінальним правом України.

Вклад основного матеріалу. Поняття потерпілого від кримінального правопорушення не є законодавчо визначеним, тобто чинний КК України [1] не закріплює визначення даного поняття, що призводить до певних труднощів на практиці, не дивлячись на те, що в багатьох нормах чинного кримінального законодавства чітко вказується той чи інший вид потерпілого від протиправного посягання. Хоча в цілому обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення потерпілого визнавати не можна, адже не в усіх кримінально караних діяннях є на нього вказівка. Тому потерпілий визнається факультативною ознакою складу кримінального правопорушення і такою, яка має відношення до об'єкта кримінального правопорушення.

Згідно кримінального процесуального законодавства України (КПК України), то в ст. 55 міститься визначення потерпілого, де зазначено, що потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [2].

Відповідно, це означає, що юридична особа не визнається потерпілим при заподіянні їй моральної шкоди. Потерпілим не може бути особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної шкоди як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства. Лише у випадках заподіяння майнової шкоди юридична особа визнається потерпілою від кримінального правопорушення.

Н.І. Ладанівська, описуючи значення потерпілої особи, зазначає, що потерпілий частіше зустрічається в межах кримінального процесуального права. Пояснює вона це тим, що законодавець в чинному КПК України, описуючи суб'єктний склад кримінального провадження, акцентує увагу на ознаках особи, котра зазнала на собі кримінально-протиправний вплив [3, с. 70].

В.Л. Соколовський стверджує, що потерпілим від злочину є окремі індивіди (учасники суспільних відносин), тобто фізичні особи (громадяни) [4, с. 245]. Але, попри це, поняття потерпілого є доктринально визначеним і окремі науковці у сфері матеріального кримінального права присвячують свої праці саме даному питанню. Так, Л.П. Брич зазначає, що досить поширеною в кримінальному праві тенденція, коли кримінально-правове поняття потерпілого зводиться лише до його кримінально-процесуальної суті, тобто потерпілим від конкретного злочину називають будь яку особу, якій заподіяно шкоду саме тим суспільно-небезпечним діянням, котре є ознакою відповідного злочину [5, с. 374]. Як зазначає І.С. Лісна, не кожна особа, яка виступала потерпілим у кримінальному процесі, є потерпілим від злочину [6, с. 69].

В.К. Гришук відзначає, що такою ознакою складу кримінального правопорушення є потенційний потерпілий від злочину і пропонує, що ним є будь яка фізична особа (суб'єкт охоронюваних законом України про кримінальну відповідальність (КК України) суспільних відносин), якій цим злочином може бути заподіяно моральну, майнову або фізичну шкоду [7, с. 182].

М.В. Сенаторов стверджує, що потерпілим від злочину є соціальний суб'єкт, охоронюваному кримінальним законом блага, праву чи інтересу якого заподіюється шкода вчинюваним злочином [8, с. 209; 9, с. 132].

Також цікавою видається думка А.А. Музики та Є.В. Лашука, згідно якої потерпілим як ознакою складу кримінального правопорушення слід визнавати особу, якій суспільно небезпечним діянням, котре є ознакою відповідного складу кримінального правопорушення, заподіяно саме ту шкоду, що передбачена як ознака цього складу кримінального правопорушення, з певною особливістю(-ями) статусу якої закон пов'язує наявність конкретного складу кримінального правопорушення [10, с. 65].

Таким чином, встановлення на теоретичному рівні поняття потерпілого в кримінальному правопорушенні здійснюється по-різному, але спільним при цьому все таки є визнання того, що потерпілим виступає суб'єкт, який перебуває у певній сфері суспільних відносин, тому ним є окрема особа, певне об'єднання людей, держава та ін. Але, попри це, найбільш вдалим, на нашу думку є визначення поняття потерпілого від злочину (потенційного потерпілого), яке дає В.К. Гришук.

Для встановлення та здійснення правильної кримінально-правової кваліфікації важливе значення має чітке встановлення ознак потерпілої особи. Відповідно до чинного законодавства потерпіла особа характеризується певними ознаками, якщо потерпілий є «спеціальним», то він, відповідно, визнається обов'язковою ознакою такого складу кримінального правопорушення і безпосередньо впливає на кримінально-правову кваліфікацію і тому має кримінально-правове значення. Залежно від того, ким саме є така особа – чи це є представник влади, чи неповнолітня або малолітня особа, жінка, яка перебуває у стані вагітності та ін. і здійснюється кримінально-правова кваліфікація.

Відповідно, потерпілі можуть бути із загальними ознаками, тобто коли в законі є вказівка на потерпілого. До прикладу: потерпілий (ч. 1 ст. 127; ч. 1 ст. 189 КК України та ін.); особа (ст. 126; ч. 1, 2 ст. 130; ч. 1 ст. 133; ч. 1 ст. 151-2; ч. 1, 2 ст. 154 КК України); людина (ч. 1 ст. 115; ч. 4 ст. 130; ч. 1 ст. 131; ст. 132; ч. 1 ст. 149; ч. 1 ст. 146 КК України); громадянин (ст. 175 КК України); державна влада (ст. 222 КК України) та інші.

При описі потерпілого зі спеціальними ознаками, закон чітко вказує на конкретні його ознаки. Такі ознаки можуть характеризувати соціальний та правовий статус і можуть включати в себе такі властивості потерпілого як громадянство (ст.ст. 111, 114 КК України); службове становище (ст. ст. 364, 365, 367 КК України); процесуальний статус (ст.ст. 371–375 КК України); належність до військового обов'язку (ст.ст. 402–414 КК України); професійну (ст.ст. 342–351 КК України) або суспільну діяльність (ст. 352 КК України); дієздатність (ч. 2 ст. 365-2 КК України) та інші.

До демографічних ознак потерпілого відносяться: стать, вік, стан здоров'я, сімейний стан та інші. Стать потерпілої особи має значення при кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти життя та здоров'я особи (ст. 134 КК України), проти особистих прав і свобод людини і громадянина (ст. 161 КК України).

Вік особи використовується, як правило, для вказівки на потерпілих, які не досягли вісімнадцятирічного віку: «неповнолітня особа» (ч. 3 ст. 152, ч. 3 ст. 153 КК України); «особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку» (ст.ст. 155, 156, ч. 1 ст. 156-1 КК України); «особа, яка не досягла чотирнадцятирічного віку» (ч. 4 ст. 152, ч. 4 ст. 153 КК України); «малолітні» (ч. 2 ст. 156; ч. 3 ст. 156-1; п. 2 ч. 2 ст. 115; ст. 150-1 КК України); «дитина» (ст.ст. 148, 150 КК України); «новонароджена дитина» (ст. 117 КК України).

Родинні відносини потерпілого з винною особою також зумовлюють відповідні ознаки потерпілої особи, наприклад – «непрацездатні діти» (ст. 164 КК України), «непрацездатні батьки» (ст. 165 КК України).

Стан здоров'я також іноді в КК України вказується як ознака потерпілого, тобто «хворий» (ст. 139 КК України), а також в окремих складах кримінальних правопорушень потерпілими можуть бути і здорові особи, які не мають психічних захворювань, не заражені венеричною хворобою (ст.ст. 133, 151 КК України).

В якості ознаки потерпілої особи іноді може виступати і «особливий стан потерпілого». До такого стану можна віднести: «безпорадний стан» (ч. 2 ст. 144 КК України), «заручник» (ст. 147 КК України), «викрадена людина» (ст. 146 КК України), «вагітна жінка» (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України), «особа, яка перебуває в небезпечному для життя чи здоров'я стані» (ст. 135 КК України), «особи, які зазнали лиха» (ст. 284 КК України).

Опис ознак потерпілого в КК України може виражатись як в позитивній, так і в негативній формі. Прикладом такого опису може бути: «неосудний», «непрацездатні особи», «непрацездатні батьки», «неповнолітні» (ст.ст. 164, 165, ч. 2 ст. 365-2). Відстежуються також і змішані форми опису в законі потерпілої особи. Так, у ч. 1 ст. 164 КК України згадується про злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що є позитивною ознакою. В ч. 1 ст. 149 КК України зазначається про торгівлю людиною, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації і при цьому потерпілий з причин, які не залежать від його волі, не може відмовитись від виконання робіт або послуг, що є негативною ознакою.

При описі потерпілих у КК України використовуються і кількісні характеристики такі як: «дві або більше особи» (п. 1 ч. 2 ст. 115; ст.ст. 236–239-1 КК України). Такі кількісні ознаки потерпілого носять невизначений (дві або більше особи), а часто оціночний характер, оскільки, до прикладу, в ст.ст. 236–239-1 КК України передбачено, що внаслідок вчинення передбаченого законом діяння можуть настати наслідки у вигляді масових захворювань людей або і загибель. Згадуються в КК України і кількісно невизначені групи потерпілих: люди (ч. 4 ст. 130; ч. 1 ст. 149; ч. 1 ст. 146; ч. 2 ст. 325; ст. 326; ст. 327 КК України); національна, расова чи релігійна група (п. 14 ч. 2 ст. 115; ст. 161 КК України).

Існують і кількісно-якісні характеристики потерпілого, а саме «дві або більше дитини» (ч. 2 ст. 150 КК України) та альтернативне поєднання якісних і кількісних ознак (ч. 3 ст. 130 КК України). В таких випадках зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби є якісною ознакою, а те, що дії вчинені щодо двох або більше осіб є кількісною ознакою.

Перераховані види потерпілих від кримінальних правопорушень осіб та їх ознаки не можна вважати вичерпними і зумовлене це тим, що, як згадувалось раніше, у кримінальному законодавстві України не закріплене визначення поняття потерпілої особи. Якщо б таке поняття чітко визначалось у законі, в такому випадку можна було б виділити його види та ознаки більш точно.

Отже, поняття, види та ознаки потерпілих від кримінальних правопорушень осіб мають важливе практичне значення, адже правильне розуміння потерпілої особи безпосередньо впливає на кримінально-правову кваліфікацію, на ефективність профілактики злочинності, попередження повторної віктимізації потерпілих.

Висновки. Таким чином, в результаті дослідження поняття, видів та ознак потерпілих за кримінальним законодавством України, можна зробити наступні висновки. Вчення про потерпілого у кримінальному праві має важливе значення, яке зумовлене насамперед тим, що він є одним

із суб'єктів кримінальних правовідносин. Ознаки потерпілої особи також мають конструктивне значення, впливають на криміналізацію та декриміналізацію діяння, є визначальними при розмежуванні кримінально протиправної та суспільно корисної поведінки, впливають на кримінально-правову кваліфікацію, диференціацію кримінальної відповідальності та індивідуалізацію при призначенні покарання.

Зважаючи на сказане, серед перспектив подальших розвідок даного напрямку мають бути й інші проблеми, котрі стосуються ознак складу кримінального правопорушення за кримінальним правом України. Деякі моменти поняття потерпілого від кримінального правопорушення залишаються малодослідженими, що має велике теоретичне та практичне значення, оскільки в сучасних умовах має бути звернута першочергова увага саме на забезпечення правильної кримінально-правової кваліфікації. Вони мають важливе значення в досягненні цілей індивідуалізації відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2314-III. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Ладанівська Н.І. Розмежування дефініцій «потерпілий від кримінального правопорушення» та «жертва кримінального правопорушення». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. № 48. С. 70–73. URL: <chrome-extension://kdpelmjpfafjppnhbloffcjpeomlnpah/https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc48/17.pdf>.
4. Соколовський В.Л. Потерпілий від злочинів проти громадської безпеки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 4. С. 245–248. URL: <chrome-extension://kdpelmjpfafjppnhbloffcjpeomlnpah/http://nvppp.in.ua/vip/2016/4/58.pdf>.
5. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.
6. Лісна І.С. Співвідношення поняття «потерпілий» з суміжними термінами («потерпілий від кримінального проступку», «потерпілий як учасник кримінального провадження», «жертва»). *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 1 (45). С. 69–75. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/69-75.pdf>.
7. Гришук В. К. Загальний, родовий та безпосередні основні об'єкти злочинів проти життя і здоров'я. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. 2002. № 1. С. 77–88.
8. Сенаторов М.В. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1 (32). С. 202–210.
9. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за наук. ред. Б.В. Борисова. Харків: Право, 2006. 208 с. URL: chrome-extension://kdpelmjpfafjppnhbloffcjpeomlnpah/https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/SenatorovMono.pdf.
10. Музика А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання. К.: Видавець Паливо А.В., 2011. 192 с.